

БЪЛГАРИТЕ И БЪЛГАРИЯ В СТАРАТА СРЪБСКА ЛИТЕРАТУРА¹

Славица Василевич-Илич
Университет в Баня Лука

Славица Василевич-Илич. Болгары и Болгария в древней сербской литературе

Упоминания Болгарии и болгар в древней сербской литературе можно сгруппировать вокруг нескольких тем: война и военные конфликты, где болгары упоминаются лишь как противники, в то время как о союзе сербов и болгар умалчивается. Затем болгары появляются в темах описания переноса мощей, а также в вопросах о языке: реформы письма, трудности и проблемы при переводе или переписывании с одного языка на другой. В работе также выделены рукописи и произведения, в которых упоминается Пловдив. Отношение к болгарам в древней сербской литературе, как мы показали, проходило через разные фазисы: от осуждения отдельных правителей, политических противников, через какие-то особенности народа, вплоть до подчеркивания того, что их связывает, например – общее старославянское наследие, православное христианство, реликвии, а также исторические события, такие как турецкое иго. Сербско-болгарские связи несомненно были более близкими, чем это показывают сохранившиеся литературные рукописи и приведенные примеры являются доказательством этому утверждению.

Ключевые слова: болгары, средневековая сербская литература, сербско-болгарские связи

Slavica Vasiljević-Ilić. Bulgarians and Bulgaria in Old Serbian Literature

The records of Bulgarians in Old Serbian literature are centred around several themes: war and war-like conflicts, where the Bulgarians are referred to as adversaries exclusively, whereas the alliance between the Serbs and Bulgarians is not mentioned at all. Other instances of mentioning Bulgarians concern the transfer of holy relics and issues related to language: the reform of alphabet, translation difficulties regarding the two languages etc. The paper also deals with transcripts and works in which the town of Plovdiv is mentioned. The author clearly shows how the attitude towards Bulgarians has been changed over the course of time, – from

¹ Предложеният текст е написан по повод на лекция пред студенти по сръбски и хърватски език в Пловдивския университет.

condemning condemnation of individual rulers, political opponents or certain national characteristics to pointing out the common binding features, such as Old Slavic heritage, Orthodox Christianity, sacred elements, as well as historic events, predominantly the Turkish rule. The connections between the two peoples must have been closer and much more intricate than the preserved literary sources show, which can be concluded hinted at from the examples mentioned above

Key words: *Bulgarians, Medieval Serbian Literature, Serbian-Bulgarian relations*

„Подражавай на онова, което е свято и честито,
за да ни признае всевиждащият за свои верни слуги,
когато се представим пред него.“
Патриарх Павле, *Духовната връзка на два народа*,
беседа в църквата „Св. Александър Невски“

В старата сръбска литература българите се споменават доста често, което е разбираемо, като се има предвид, че двете държави са съседни и принадлежат към територията на византийското влияние, а в зависимост от обстоятелствата това е водело до сближаване или до противопоставяне на политическите интереси². Без да се спираме на исторически свидетелства и на многобройните изследвания по този въпрос, ще се ориентираме към експлицитното споменаване на българите, на България или поименно на отделни представители на нейното население.

Съперници и съюзници във войната

Една от характеристиките на Сръбското средновековие е провъзгласяването на сръбските владетели за светци: всички сръбски владетели от династията на Неманичите с изключение на цар Душан биват канонизирани. Средновековната литература, особено службите и житията, имат основна роля за издигането в култ на светеца защитник на сръбския народ и свещения му произход. Схемата на владетелските жития е наложена още от Стефан Неманя в неговата грамота за Хилендарския манастир, в която описва как трябва да се говори за него след смъртта му. Неговия

² Политическите бракове може би най-добре илюстрират взаимовръзките: първата сръбска царица Елена е българка (българският цар Иван-Александър е неин брат, а деспот Страцимир – неин баща); българки са и съпругите на сръбските крале Владислав, Милутин (1284), Стефан Дечански (1305/6) и на вече споменатия Стефан Душан (1332). Сръбски принцеси също се омъжват за българи: дъщерята на Стефан Неманя се омъжва за Константин Асен; сестрата на Дечански – Ана, за цар Михаил Шишман; дъщерята на княз Лазар – Драгана/Драгиня, за цар Иван Шишман. – Б. а.

замисъл са последвали синовете му св. Сава и Стефан Първовенчани, а по-късно и останалите сръбски автори на жития. Схемата е включвала няколко момента: грижа за държавата и нейното териториално разширяване, за запазването на „мира и тишината“, грижа за индивидуалното духовно развитие, за манастирите и монасите, за бедните и немощните. С идеята да се наложи образът на владетеля като баща на държавата, още в първите сръбски жития се споменават отделни битки.

Още в най-старите писмени паметници българите са представени като съперници. Интересно е обаче, че в житието на Стефан Първовенчани, което е всъщност и негова автобиография, не се споменава, че по време на конфликта с брат му Вукан той намира убежище точно в България при цар Калоян, а се изтъква, че неговият баща – свети Симеон, му оказва чудодейна помощ (това е неговото четвърто поред чудо) в конфликта с българския цар, наследник на Калоян³:

[...] би завист од законпреступног цара бугарског званог Борило, који је живио у близини, чије се безакоње од целог света не утаји. Надмаши оно, уистину, Иродово безакоње. Овај зарати са свом својом силом, узевши са собом зета свога, грчкога цара званог Филандар [...] И високо узнесе мисао своју да униште оточаство Светог и да мене до краја озлобе и, ако је могуће, да и прогнају мене из државе моје. Јер су рикали као лавови и хтели да ме прогутају (Пс 104,56,2) и подигавши силу, да се похвале против мене.

[...] завистта на законпрестъпния български цар, наречен Борил, който живееше наблизо и чието беззаконие не се укри от целия свят. Наистина надмина онова Иродово беззаконие. Тоя започна война с цялата си сила, вземайки със себе си своя зет, грцкия цар, наречен Филандар [...] И възвисиха високо своята мисъл да унищожат отечеството на Светия и да ме озлобят докрай и ако е възможно, да ме прогонят от собствената ми държава. Защото ревяха като лъвове и искаха да ме погълнат (Пс 104,56,2) и навдигайки силата си, да се прославят за моя сметка.

(Първовенчани 1999: 81)

Според очакванията на слушателите обединените врагове биват победени с помощта на светеца защитник:

И изненада, у поноћ, би вика. И невидљиво расу, Преподобни (Симеон – б. а. – С.В.-И.), непријатеље наше, који су се поставили у убојити ред. И

³ Има се предвид Калоян или Калоян Асен. Коментарите във връзка с произведенията на Доментиян и Теодосий дават различни имена и различни години: Теодосий – 338; Доментиян – 347. Стефан Първовенчани не споменава името на българския цар, Доментиян го нарича Иван, а Теодосий – Калоян. – Б. а.

страхом великим обузети, појавом светог господина мојег и једним знамењем, побеђени од њега побегоше, сасецавши сами себе, један другога. И победа им би међу собом, и до краја се уништише. И отидоше посрамљени у погибелѝ, у пропасти и срамоти великој.

И ненадејно в полунощ се чу шум. И невидимо разпиля Преподобният (Симеон – б. а. – С.В.-И.) нашите врагове, които се бяха подредили в бойна редица. И от голям страх обзети, когато се появи светият мой господар, и победени от него с едно знамение, побегнаха, съсичайки един друг сами себе си. И победиха се взаимно и докрай се унищожиха. И посрамени погинаха в падение и голям позор.⁴

(Първовенчани 1999: 83)

И в петото чудо на същия светец се говори за българин – този път за българския поданик Стрез. То е особено интересно, тъй като трима сръбски биографи⁵ въвеждат този епизод, като постоянно добавят нови детайли и го доизграждат. Стрез е брат на Борил и негов политически съперник, и му се налага да се спасява, бягайки от страната си, защото бива „нападнат от тоя (Борил) зъл законоотстъпник, брата негов“. Като хиперболизира, подобно на предходния случай, Стефан пише:

Јер свакога дана тражише га (Стреза – б. а. – С.В.-И.) да огњем сажеже тело његово или да га растргне на четири дела и да их повеша по зидинама градским. Јер је овај (Борил) мучителъ веома острвио и слатко беше души његовој да пролива крв свога рода. И безброј других људи истреби, желећи да помишљу својом искорени земљу и море.

Защото го търсеше (Стрез – б. а. – С.В.-И.) всеки ден, за да изгори с огън тялото му или да го разкъса на четири парчета и да ги окачи по градските зидове. Защото тоя мъчител (Борил) се беше много настървил и му беше сладко на душата да пролива крвта на своя род. И безброј други люде изстреби, искайки с това си дело да изкорени земята и морето.

(Първовенчани 1999: 85 – 87)

Грозната картина и представата за характера на българския владетел само подчертават жеста, който Стефан оказва на Стрез, без дори да се споменава политическият фон, който е очевиден. Казва се, че Стефан го приема в държавата като скъп син („отхраних го и го запазих непокътнат

⁴ Има се предвид нападението на българския цар Борил и латинския цар Хенрих през 1214 г. срещу Стефан Първовенчани. – Б. а.

⁵ Средновековната сръбска агиография се отличава с висока степен на биографизъм, поради което житието се доближава до жанра на биографията. – Б. ред.

от страдание, което го заплашваше и със смърт⁶), но онзи не остава дълго време лоялен и се дистанцира от него, поради което Стефан е бил принуден да действа. Стефан изтъква и причината за своята помощ и това е милосърдие към страдащите и нищите, което наследява като завет от своя баща светец. Той праща Сава да вразуми Стрез, но без успех.

[...] силом светого Симеона који крепким дланом подржава оточаство своје [...] прободете овог злог. И издахну посред народа злом смрћу, и смрћу чудном [...] И поста одједном наг, разбијен и непотребан.

[...] със силата на свети Симеон, който със здрава ръка поддържа своето отечество [...] прободете този злия. И издъхна сред народа от зла смърт и смърт чудна [...] И стана отведнъж гол, прекършен и непотребен.

(Пак там)

И тук Симеон се появява като защитник на родината.

Третият сръбски биограф – Доментиян, също споменава българите. Тук отново се появява епизодът със Стрез, но този път като чудо на св. Сава. Доментиян казва за Стрез единствено, че е от страната на българите и че на засвидетелстваната към него голяма любов е отвърнал с измяна и високомерие. Изтъквайки, че това е един от седемте смъртни гряха, той през целия епизод го сравнява с дявола. На конкретното историческо събитие авторът придава универсален смисъл, като се придържа към средновековната поетика на абстрахиране⁶, но заедно с това влага в неговото изображение своя индивидуален образен изказ. Срещу горделивостта на Стрез е изтъкната скромността на Стефан, който никога, както изтъква авторът, не се е уповавал на своята, а само на Божията сила, и затова Сава е пратен да изглади конфликта. Тъй като Сава не успява с преговорите, а има дарбата на прозорлив човек, след молитвата бързо напуска лагера. Тогава ангел Божий пробожда Стрез с невидимо копие „както свети Димитър – неговия сродник цар Калоян: „И умори го със зла смърт“. Смъртно ранен, Стрез иска да доведат Сава, но него вече го няма: „и от своите избрани бива изхвърлен мъртъв и гол за поругание от всички“. Отново се повтаря изразът за голотата, с която се прави асоциация за греха на Адам и Ева, когато те разбират, че са голи и че са изоставени и отхвърлени от Бог (Доментиян 1988: 124 – 128). И при Доментиян този епизод е представен убедително и динамично.

⁶ Най-вероятно авторката на статията има предвид характерната за цялата средновековна литература тенденция към изборност на фактите и ракурса на тяхното тълкуване, което е следствие от функцията на средновековните текстове да обслужват държавната и църковната идеология. – Б. ред.

Монахът Теодосий, който според собственото си признание се придържа към написаното от Доментиян, ни дава много повече сведения за българите. Той споменава, че Владислав, който „незаконно и разбойнически завзема властта, макар и да смята, че това е по Божия воля“, е женен за българската принцеса на – както той казва – „загорския цар Асен“⁷. Случката със Стрез тук прераства в кратък, самостоятелно обособен разказ, който е сред най-добрите в старата сръбска литература. Стефан Първовенчани е въздигнал престъпника като равен на себе си, приемайки го за брат по евангелие⁸, и затова Стрез се оказва евангелски престъпник (Теодосий 1988: 176 – 186). Теодосий не го сравнява с дявола, както прави Доментиян, а онова, което Доментиян само споменава – смъртта на Калоян, убит от св. Димитър, – се превръща за него в основа на сравнението. След това той описва злодеянията на Калоян, който разорил много гръцки градове из Тракия и Македония, ала мироточните мощи на св. Димитър са му попречили да завладее Солун. Теодосий разказва, че войниците му са го балсамирали и са пренесли тялото му в родината. И Теодосий, подобно на Първовенчани, нарича Стрез (Доментиян казва, че е от българската земя) гот и казва, че е храбър роднина на цар Борил, заради което го нарича благородник, но тъй като е бил възможен претендент за престола, го е заплашвала смърт. Авторският стил на Теодосий се отличава с това, че придава по-реални черти на своите герои, мотивира постъпките им, а с развоя на събитията постига художествено внушение и експресивност. Фактът, че е получил

⁷ **Владислав** (1234 – 1243), син на Стефан Първовенчани и сръбски крал, е бил женен за българска принцеса – дъщеря на Иван Асен Втори, който след битката при Клокотница през 1230 г. става най-силният владетел на Балканите. Владислав идва на власт с помощта на своя тъст и поради това е бил с пробългарска ориентация. Доментиян само констатира, че по Божия воля след Радослав на престола се възкачва Владислав. – Б. а.

⁸ Всеки следващ автор представя първоначалните отношения между Стрез и Стефан Първовенчани като все по-близки, за да се подчертае по този начин размерът на престъплението и основанията за последвалата разплата. Първовенчани представя отношението като на баща към син, респективно суверен към васал; Доментиян казва, че Стрез е бил „храненик“ на Първовенчани, но споменава и новия момент на приемането му като брат по евангелие. Теодосий говори само за братското отношение, за да изтъкне колко голяма е била любовта, която Първовенчани засвидетелства на Стрез, но и да каже как Стрез нарушава клетвата на евангелието, и с това да оправдае неговата смърт. И тримата автори правят паралел между тези събития и смъртта на Калоян край Солун, защото става въпрос за един и същи вид святост. Първо Симеон, после Сава се явяват защитници на държавата, подобно на св. Димитър, който е покровител на Солун. Паралелът става още по-убедителен и поради роднинската връзка между Калоян и Стрез. Докато Първовенчани не споменава колко е голяма войската на Стрез, Доментиян казва, че той е събрал „от кол и въже всякакъв народ“, а Теодосий – че с него е имало гърци и „безброй много всякакъв народ“. – Б. а.

подслон и закрила, подчертава размера на Стрезовата надменност. Теодосий описва даровете и заплахите, с които искат да откупят Стрез от Стефан, но без успех. Като доказателство за любовта си Стефан му дава и областта с град Просек. Заради въздействащото описание цитираме целия откъс:

Обогати се много, тако да се о њему може згодно казати: „Угоји се, одебља и рашири безумљем, и заборава Бога узвисивши се умом.“ Показа се убица, дакле, и немилостиван, јаростан и некротак и веома бешчастив. Утврдивши себи дом на стени у вишереченом Просеку, а та стена је веома висока – око две стотине сежања и више, а испод ње, као да се прилепила, река велика тече, која се зове Вардар – на тој стени, дрветом поплочавши место, позорницу себи сатвори. И када се, бедник, веселио, председаваше опијајући се на томе мрском и самотном судишту, играјући и веселећи се. А весеље његово смрт беше човечја. За малу, дакле, кривицу преступника на смрт осуђиваше, и низ ону стену страшно висоном, са оне позорнице заповедаше да се баци. А када кога бацаху, он у весеље к њему кличаше: „Пази да не оквасиш кожу“.

Той много забогатя, така че за него може с право да се каже: „Угои се, надебеля и се изпљни с безумие, и забрави Бог, възвеличавайки ума си“. Показа се убиец, още и безмилостен, яростен и невъздържан и много нечестив. Като си укрепи дом на скалата край гореспоменатия Просек, а тая скала е много висока – около двеста сежана⁹ и повече, а под нея като прилепена тече голяма река, която се нарича Вардар, – на тая скала, настилайки мястото с дървени трупи, направи си сцена. И когато нещастникът се веселеше и беше пиян, отсъждаше на това омразно и самотно съдилище, играейки си и веселейки се. А веселието негово бе смърт човешка. За някаква дребно провинение осъждаше престъпника на смърт и от онази страшно висока скала, от онази сцена заповядваше да го хвърлят долу. А като хвърляха някого, той развеселен му подвикваше: „Гледай да не си намокриш елека“.

(Теодосий 1988: 179)

В описанието на Теодосий Стрез придобива митическите черти на ламя, на хтонично същество (Летич 2009: 35).

Теодосий разказва по-нататък, че Стефан, като опознал истинския характер на Стрез, започнал да се бои от Бог и да се измъчва от мисълта, че е спасил „такъв свиреп бик“. Стремежът към психологическа мотивировка на действията на героите личи и в цитирания откъс.

⁹ **Сежан** – мярка за дължина, равна на обхвата на разтворени ръце, т.е. около два метра. – Б. ред.

Дечански ще спомене случая със Стрез в своята молитва преди битката при Велбъжд¹⁰ (Данило 1989: 42). Целта на цитираните епизоди е да се възвеличат сръбските светци и да се създаде национален култ към Неманичите като свещена династия.

С териториалното разширяване на Сърбия българите биват споменавани все по-често. Началото на сръбския пролог *Жития на кралете и архиепископите сръбски (Житије краљева и архиепископа српских)*¹¹ отбелязва конфликта с владетелите на Браничево¹² Дърман и Куделин през 1291 г., когато на помощ на крал Драгутин идва брат му крал Милутин. По последни данни тогава Жича¹³ бива запален (Мишич 2009: 333). В *Житията* Данило Втори казва, че тяхното наследство бива конфискувано и предадено за управление на Драгутин. Като отмъщение за поражението на болярите следва нападение и на видинския княз Шишман. Тези владетели са били васали на татарския хан Ногай. Шишман, който според средновековната топика след заговор с дявола тръгнал срещу сърбите с голяма войска, бива победен с чудо – с помощта на светите Симеон, Сава и Арсений (последният е погребан в днешната Печка патриаршия¹⁴, тогава архиепископия):

Те ноћи када су стајали близу тога места званог Ждрело, молитвама својих угодника Св. Симеона и Саве и архиепископа Христова Св. Арсенија, који ту лежи у дому Св. Апостола, јави им Бог велико знамење страха, такovo знамење да су видели велики огњени ступ где силази са неба, од кога су излазиле пламене луче и са јарошћу паљаху њихова лица, и огњени људи

¹⁰ **Битката при Велбъжд** (дн. Кюстендил) е между сръбския крал Стефан Урош III Дечански и българския цар Михаил III Шишман, който е водил завоевателни войни на Балканския полуостров. Състояла се е на 28 юли 1330 г. и е завършила с поражение за българската войска. – Б. ред.

¹¹ Сборникът *Жития на сръбските крале и архиепископи* е създаден от сръбския архиепископ Данило II и е дописван от неговите последователи. Представя историята на династията на Неманичите. – Б. ред.

¹² **Браничево** – средновековен български град, който днес се намира на територията на Сърбия. Дърман и Куделин са двама братя, български боляри, владетели на Браничево през XIII в. – Б. ред.

¹³ **Жича** – православен манастир в областта Рашка. Неговият строеж е започнат от Стефан Първовенчани през 1205 – 1208 г. Там се е извършило и неговото коронясване за сръбски крал. Последвали са и други подобни церемонии, свързани преди всичко с династията на Неманичите. – Б. ред.

¹⁴ **Печка патриаршия** – южнославянска православна църква, просъществувала в периода 1346 – 1463 г., в която е имало и сръбски, и български свещеници. По времето на султан Сюлейман Великолепни е възстановена и е просъществувала до 1766 г., когато е била подчинена на Цариградската патриаршия. Днес град Печ е в областта Метохия в Косово. – Б. ред.

са оружјем у рукама и са великом жестином гоњаху их, секући њихове пукове. И тако видевши овај њихов зломислени вођ овако знамење за његову погибао и за све који су са њиме, поче бежати, гоњен гневом Господњим, са мало војске у своју државу.

Онази нош, когато седяха близо до това място, наречено Ждрело, благодарение на молитвите на своите покровители св. Симеон, Сава и Христовия архиепископ св. Арсениј, който лежи тук в дома на св. Апостол, Бог им яви голямо знамение за страх, такова знамение, че видяха голям огнен стълб да слиза от небето и от него излизаха пламенни лъчи и яростно изгаряха лицата им, и огнени люде с оръжие в ръка и с голяма ярост ги гонеха и сечаха наред техните полкове. И като видя техният коварен вожд това знамение за своята гибел и за гибелта на всички, които са с него, хукна да бяга, гонен от гнева Гоподен, с малката си войска в своята държава.

(Данило 1988: 119)

Милутин решава да отмъсти и тръгва след тях, завладява видинската област, а самият Шишман побягва в гората. Тъй като Милутин е имал намерение да унищожи неговата видинска област, се стига до преговори, в които той поставя като условие Шишман да се ожени за дъщерята на великия жупан Драгош, а на сина на Шишман – Михаил, който по-късно става български цар, дава своята дъщеря Ана. Своя син Стефан той жени за българката Теодора, дъщеря на българския цар Смилец¹⁵, но в житието не се споменава за женитбата на Милутин с българската принцеса Ана (1284 г., дъщеря на цар Георги Тертер, сестра на Теодор Светослав¹⁶), тъй като бракът се обявява за нищожен, за да може Милутин да се ожени за пети път. Не се отбелязва и фактът, че воювайки срещу Византия, Милутин получава помощ от българите, а само се казва, че „и мнозина от другите съседни царе се притекоха при благочестивия“ (Данило 1988: 116). Данило споменава и за срещата на Милутин с българския цар в Търново (Данило 1988: 135), но не става ясно кой цар се има предвид, нито кога се е състояла срещата. Тъй като идеята е да се възвеличае образът на Милутин като владетел светец, очевидно е важно да се изтъкне уважението, което другите му засвидетелстват, а не хронологията на събитията. Възвеличава се не само бъдещият светец, но се прославят и св. Симеон и св. Сава като защитници на отечеството и чудотворци – национални светци, към които бива присъединен и св. Арсениј като светец,

¹⁵ Смилец заема престола на Втората българска държава за времето от 1292 – 1298 г., след като цар Георги I Тертер абдикира и избягва в Константинопол. Дъщеря на последния се жени за Стефан Дечански и ражда бъдещия сръбски цар Стефан Душан. – Б. ред.

¹⁶ Теодор Светослав Тертер – цар на България от 1300 до 1322 г. – Б. ред.

който е най-близо до бойното поле. Житието на Милутин е истински каталог на военни конфликти и завоевания¹⁷.

Даниловият ученик¹⁸, един от четиримата автори на *Жития на сръбските крале и архиепископи*, пишейки житие на тогава все още неканонизирания Стефан Дечански и по времето на неговия син Душан, бъдещ цар, отделя най-много място на битката при Велбъжд. Сръбските историци твърдят, че това е една от най-големите победи на сърбите през Средновековието. Интересното за нас в случая е, че противно на средновековния канон победената страна не само остава незавладяна, а напротив – Дечански връща на престола своята сестра Ана и малолетния ѝ син. Битката е срещу обединените сили на България и Византия. Даниловият ученик е сред писателите, които оставят описания на начините, по които през Средновековието са се водили военните действия: от сраженията за превземане на укрепен град през нападенията от засада до фронталните сблъсъци на открито поле, затова се предполага, че става въпрос за личност от благородно потекло, на която войната не ѝ е чужда. С най-много подробности е описано полесражението при Велбъдж. Описани са всички етапи на битката: от преговорите посредством пратеници, молитвата преди битката, събирането на войската, разстановката ѝ на бойното поле и уточняване кои отряди ще предвожда Дечански и кои – Душан, през изхода на сражението, пленниците, смъртта на Михаил, размера на плячката, та чак до изпращането на писма в царския двор, с които се известява за изхода от битката, и благодарствените молебени, които се отслужват във всички манастири. За Михаил се казва:

подиже се велика узбуна и мржња на овога (Дечанског) од бугарског цара Михаила, јер овај цар беше зет превисокоме краљу Стефану Урошу (Милутину), родителју овога благочастивог краља. Од њега беше чуван и крепљен и подизан у време своје немоћи, достојну му помоћ чињаше и љубав изнад мере, осећајући за њега бол као и честољубиви отац, што му беше на славу и крепост.

надигна се силно недоволство и омраза към тоя (Дечански) от българския цар Михаил, защото онзи цар беше зет на височайшия крал Стефан Урош (Милутин), родител на тоя благочестив крал. От него беше пазен и под-

¹⁷ Един от героите на целокупния Сборник, архиепископ Данило II, подобно на Сава, изпълнява и дипломатически мисии и във връзка с тях отива при българския цар Михаил Шишман. – Б. а.

¹⁸ **Данилов ученик** (Данилов настављач, XIV век) – анонимен сръбски средновековен писател, за когото единствено се знае, че е обучаван от Данило. Не е известно нито светското, нито монашеското му име. – Б. ред.

държан, и издиган, когато беше изпаднал в немощ, достойна помощ му оказваше и любов безмерна, чувствайки за него болка като честолюбив баща, и това му беше за чест и слава.

(Данило 1989: 39)

Убедително е описанието на ситуацията в България след поражението: „в тази земя настана тревога и голяма скръб, и се надигнаха един срещу друг, грабейки един от друг богатствата си“. Според житието българите предлагат държавата си на царя: „отсега сръбското кралство и българското царство ще бъдат обединени и ще се възцари мир“ (Данило 1989: 51), обаче Дечански не приема и въздига малолетния син на сестра си, сестрата „на цар Стефан“ – Иван/Йован. Тъй като Стефан е титулно име на сръбските крале, тук то е употребено, за да покаже близостта на двете държави (Данило 1989: 155).

Битката при Велбъжд се споменава и в житието на Душан.

За тази битка пише и българинът Цамблак – писател, който принадлежи към различни литератури и който в своето житие за Дечански го възхвалява като светец и застава изцяло на сръбска страна. Като използва средновековни топоси, Цамблак, който в Сърбия е игумен на Дечанския манастир¹⁹, казва, че българският цар Махаил²⁰, който, „възгордял се от много успехи и царска слава, се вдигаше срещу сръбското господство и се стремеше да го подчини под своята власт. Много беше, прочее, неговата войска, още по-много беше събрал от различни народи; [...], и нашите [сръбската – б. ред.] бяха твърде малко спрямо множеството на ония – пет към хиляда, както би рекъл някой“²¹ (Цамблак 1989: 97). Донка Петканова твърди, че когато пише за тази битка, Цамблак не е така краен като своя предходник и че измества фокуса към конфликта между двама владетели с различни морални характеристики (Петканова 2001: 533)²².

¹⁹ Манастирът Дечани е бил свързан с българското монашество, защото в него освен Цамблак е пребивавал монах Ефрем, по-късно патриарх. – Б. а. Монахът исихаст Ефрем става сръбски патриарх. – Б. ред.

²⁰ Михаил III Шишман Асен – последният български цар на Второто българско царство. В битката при Велбъжд е тежко ранен и умира. – Б. ред.

²¹ Цитатът на Цамблак е по българското издание *Стара българска литература. Том 4. Житиетписни творби* (София: Български писател, 1986;

<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=450&WorkID=15756&Level=1>). В скоби след цитата са библиографските данни на изданието, което е ползвала авторката на статията. – Б. ред.

²² Д. Петканова говори също така за значението на това житие за българите (Петканова 2001: 532). – Б. а.

В края на петнадесети и в зората на шестнадесети век, когато вече нито една от тези държави не е самостоятелна, Константин Михайлович от Островица дава съвсем различна интерпретация на събитията. Той казва, че Стефан Дечански тръгва срещу българския цар и след като стига до Искър, започва да гради църква от едната страна на реката. Българският цар, когото погрешно нарича Димитрий, вдига църква от другата страна, тъй като според Михайлович и двамата са богобоязливи. Авторът твърди, че са преговаряли мирно, но ненадейно, без знанието на баща си, Душан, бъдещият цар, преминал реката, нападнал българската войска и пленил българския цар. Когато го завежда в сръбския стан, Стефан Дечански „много се натъжи, прие царя много любезно, а по време на обяда кралят го сложи да седне по-високо, както подхожда на цар. Но пред тях застана кралският син, държейки в ръка боздуган, и каза на баща си: „Не е правилно да поставяш своя враг над себе си“ и после удари царя с боздугана и той умря на място“ (Михайлович 1986: 94 – 95).

Дечански погребва царя в Търново с почести и се връща в страната си, не желаейки да завземе българското царство заради недостойната постъпка на сина си – така Михайлович тълкува последвалите събития. Според автора Дечански става крал и на българите по тяхна молба, а след смъртта му Душан е бил крал на сърбите и цар на българите. Позовавайки се и на устни предания, Константин Михайлович представя Дечански като светец, а Душан, когото народната традиция осъжда заради предизвикания църковен разкол, обвинява за битката между християните.

Както виждаме от цитираните примери, описанията на конфликтите с българите са израз на необходимостта героят, светецът да бъде прославен като идеалния владетел и защитник на родината. За тази цел са хиперболизирани негативните черти на врага и мащабът на конфликта. Противоположните примери – на взаимопомощ и съвместни действия, за които знаем от историческите извори, тук не се споменават, тъй като не са важни за изграждането на образа: те биха имали обратен ефект, тъй като биха принизили величието на героя.

Пренасяне на мощите

Българите често присъстват и в описания за пренасяне на мощите на светци. Причина за това е фактът, че св. Сава, сръбският национален светец, умира в Търново и след завладяването на града от турските нашественици светите мощи са били пренесени на сръбска земя, където ситуацията по онова време е била по-спокойна.

Доментиян споменава българите, когато описва смъртта на Сава и пренасянето на мощите. Западната идея за предаване на мощите, в която владетелят светец идейно се сравнява с Христовото влизане в Йерусалим на Цветница, е валиден за първите Неманичи (Попович 2006: 250). Радмила Маркович казва, че Доментиян комбинира българската и сръбската версия. На връщане от второто си пътуване по Светите места Сава посещава Иван Асен, който е тъст на неговия племенник – крал Владислав²³. Иван Асен го приема с всички почести, дава му палати и слуги, но Сава, изтощен от пътя, се разболява и умира в Търново.

[...] прослави Бога који му је послао света мужа, да благослови њега и дом и град његов. И заповиједи [...] да тако са великом чашћу сахране мошти Преосвећенога у рукотвореном му манастиру у Дому светих Четрдесет Мученика.

[Българският цар] прослави Бога, който му бе пратил светия мъж да благослови него и дома му, и неговия град. И заповядва [...] с големи почести да погребат мощите на Преосвещения в изградения от него самия манастир в дома на светите Четиридесет мъченици.

(Доментиян 1988: 224)

Фактът, че царят го погребва в своя мавзолей, говори за това, че Сава е действително почитан и в България. Историята за пренасянето на мощите е разказана изключително живо от Доментиян, който обаче е упрекван заради това, че я представя твърде абстрактно. Инициатор за пренасянето на мощите на Сава е крал Владислав. Той отива в България с голяма свита и царят го приема като син „и му оказва двойна почит“: като на велик крал, съпрестолник и зет. Когато царят узнава причината за посещението, казва Доментиян, той много се натъжил и нито той, нито болярите искали да дадат мощите на Сава. През нощта обаче царят имал страшно видение, с което му било заповядано да даде пресветите мощи, и на сутринта „силно развълнуван“, нарежда тяхното пренасяне. Сърбите бързо подготвят всичко, страхувайки се българите да не променят решението си, но и празният гроб бил чудотворен, така че българите били удовлетворени. Потвърждение за чудотворността е изцелението на парализирания монах Неофит. На гроба се случват и други чудеса, поради което монасите нареждат гробът да се затвори, за да не ги притеснява хорският наплив. Споменава се българският архиеп-рей Атанасий, който произнася похвала за Сава (Чиркович 2008: 149).

²³ Стефан Владислав е женен за дъщерята на цар Иван Асен II – Белослава, и има от нея три деца. Баща му – Стефан Първовенчани, е син на Стефан Неманя и брат на Сава. – Б. ред.

По повод на смъртта на Сава и пренасянето на неговите мощи Теодосий проявява повече съпричастност към българското участие и изтъква ролята на българския патриарх Йоаким. За Сава казва, че щедро дарява българите с дрехи, книги и църковна утвар. И в този разказ едва след знаменателен сън царят освобождава мощите на светеца и бързо организира приготовленията за тяхното пренасяне. Инициатор за пренасянето на мощите е сръбският архиепископ, а Теодосий подчертава изявлението на самия български патриарх Йоаким, че Сава не е завещавал къде да бъде погребан, което е повод за желанието на българите да запазят неговите мощи²⁴. В разказите за пренасянето Смиля Марянович вижда жанра *furta sacra*²⁵ (буквално означава „крадени свещени предмети“ – б. пр.), позовавайки се и на думите на Теодосий, според когото царят открито заявява на Владислав, че е крадец на мощи. И тук се описва чудото с Неофит. Теодосий разказва, че след смъртта на Асен един митрополит платил на манастира, за да го положат в гроба на Сава, а монасите, които се надявали с това да предотвратят потока от хора, се съгласили, но не успели да преустановят чудесата.

Картината на богоизбрания владетел Иван Асен, който припознава светостта, се присъединява към другите агиографски средства, с които се загатва, че „светите мощи“, споменати в двата сръбски извора, придобиват статута на реликви много по-рано от формалната процедура *elevatio*. След пренасянето на мощите чудотворен е самият прах, което е в съответствие с византийската агиографска традиция за чудотворната сила на светец (подобно на св. Димитър), но се явява и връзка между „наратива за пренасянето и по-късната забрана на култа“ (Марянович 2009: 286).

И двамата автори дават различни версии на едно и също събитие в съответствие с политико-идеологическата насоченост на своите произведения. В българския разказ с това погребение символично се прокарват

²⁴ Марянович твърди, че действията на Иван Асен, свързани с полагането на скъпоценните реликви в неговия собствен мавзолей, имат символно значение. Авторът на житието не само показва трескавата бързина и усърдието на царя колкото се може по-скоро да зазида гробницата, да я покрие с камъни и царски знаци, като представя това христообразно усърдие като белег на идеалния владетел, но също така свързва действията на царя с един утвърден и предварително осмислен образец на благоверния владетел в името на Христа, с което изгражда добре познатата и нужна на това място в текста *imago pietatis*. – Б. а.

²⁵ Доментиян използва сравнението „с най-голямата светиня – иконата на Христос, която „персийските мъдрци“ тайно пренасяли в своята земя, както е отбелязано и в апокрифа, съдържащ легендата за чудесата в Персийската земя. Апокрифът се цитира самостоятелно като произведение на Афродитиян Персиец и се появява под неговото име в славянската преводна литература“ (Марянович 2009: 290). – Б. а.

идейни паралели между Цариград, Солун и Търново, като последното е новото *избрано* място именно благодарение на светите реликви по Божия промисъл. За тази цел преди това са били пренесени мощите на св. Димитър, св. Иван Рилски и други светци: „Събирането на важни реликви на източноправославния свят, както и на държавотворни свидетелства като носители на специално значение говори за Асеновата програма по повод на църквата „Свети Четиридесет мъченици“, с което е трябвало да се покаже континуитетът на българското царство (Марянович 2009: 283, Попович 2006: 278). При сърбите мотивът за пренасянето на мощите е задължителен елемент на житието и един от първите елементи на канонизацията, тъй като от това става ясно, че мощите са цели.

И при пренасянето на мощите на св. Петка Цамблак пише за България, започвайки изложението си *in medias res*²⁶ за варварския цар, който всички български краища „завладява като гнезда“, за падането на Търново под турска власт (1393) и пренасянето на тялото във Видин, а после в Сърбия през 1398 г., след като Видин е завладян първо от маджарите, а след Никопол го завладяват турците. Освен отбелязването на заслугите на княгиня Милица, синовете ѝ и Ефимия за пренасяне на мощите важно е, че света Петка, както и в *Житие на Св. Петка* от Патриарх Евтимий, се проявява като защитница на българската държава, народ, столица, „придобива военни характеристики“ и описанието на Цамблак за пренасянето на мощите е прехвърляне на нейната защитна роля и за сръбската държава „[...] и пази ги невредимо от напора на нашествениците“²⁷ (Цамблак 1989: 120). Затова в края на произведението си Цамблак величае сръбската земя и казва: „Отне Владиката българската слава от нея (на св. Петка – б. а. – С.В.-И.), а ѝ дарува сръбската, понеже онази [българската] не остана никак!“ (Цамблак 1989: 122).

Образа на Балканите от XV век изгражда и сръбският писател Димитър Кантакузин²⁸ в *Житие на Иван Рилски*. Кантакузин пише за завладяването на Гърция от Иван Асен и пренасянето на мощите на Иван Рилски в Търново: „на околностите на Търново дълго време беше оказ-

²⁶ *In medias res* (лат., букв. „насред нещата“) – наративна техника, която има за цел да въведе читателя непосредствено в същината на действието. Предхождащите събития се представят или чрез ретроспекция, или посредством диалога между персонажите. – Б. ред.

²⁷ Преводът е по българския текст на Григорий Цамблак *Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград*, включен в: *Стара българска литература. Том 4. Житиеписни творби*. София: Български писател, 1986;

<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AulD=450&WorkID=15757&Level=1> В скоби са посочени библиографските данни на изданието, ползвано от авторката на статията. – Б. ред.

²⁸ Редакцията не споделя мнението на авторката за сръбската принадлежност на Димитър Кантакузин. – Б. ред.

вана милост²⁹ (Кантакузин 1963: 90). Едва сега, през XV век, писателят изразява своето становище относно отделните народи, което отговаря не само на новото време, но и на личната поетика на Кантакузин. В увода, където дава израз на своите размисли, той обръща внимание на това, че са разкази за плача и за това „колко наши сълзи струва и с какви злини самите ние си бяхме виновни“:

Хришћани међу собом жестоко ратоваху, да кажем, грчки и бугарски род, и земља Срба, који тада беху веома слаби и онима покорни, дуго година, зло и силовито. И не грдим бугарски род док раније непросвећени вером беху, но, мрзећи, хулим њихову суровост и нељудскост од када крштељем правоверни посташе а зала се не оставише. Ни грчку не хвалим охолост, превисоку због надмености. Зло међу собом имајући и крв своју као воду проливајући, што је неприлично и неверницима да раде, постигну тако жељено, и мноштво гнева, током дугог времена гомилано...

Християните жестоко воюваха помежду си, например грчкият и българският род, и земята на сърбите, които тогава бяха много слаби и покорни на първите – дълги години, със зло насилие. И не се сърдя на българския род, докато по-рано много непросветени във вярата бяха, но с омраза хуля неговата жестокост и безчовечност, откакто с кръщение правоверни станаха, а не се отказаха от злото. И грцкото високомерие не хваля, а то е прекалено голямо заради надменността им. Озлобени едни към други и проливайки кръвта си като вода, което е неприлично дори за неверниците, постигнаха това, което толкова много бяха искали, много гняв трупали дълго време...

(Кантакузин 1963: 91)

Разбираем е негативният тон на писателя, като имаме предвид историческите обстоятелства, при които християнските държави като „снопове падат“ под турска власт, изтощени докрай от войните, които водят помежду си. Гърците не успяват да се противопоставят едновременно на турците и българите, тук са и венецианците, които завладяват Константинопол. Турците се възползват от непрестанните войни между гърци и българи и покоряват техните земи, пише Кантакузин.

Бугарске земље начине тако да је невероватно оно што је некада о томе приповедано: Земља пуста, мужи, који жељаху хришћанске крви правоверних, своју изненада немилосрдно проливану виде, жене се бесрамно и

²⁹ При българския превод цитатите от Кантакузин са сравнявани със старобългарския оригинал в: Димитър Кантакузин. *Събрани съчинения*. София: БАН, 1989. – Б. ред.

бешчастно продају у ропство, младићи се заробљавају, авај, и лишвавају православлѝа, тешко стечена имања се грабе.

Причиняват такива неща на българската земя и е невероятно това, което някога се е разказвало за това: пуста земя, мъжете, които желяеха християнската кръв на правоверните, изведнѝж виждат своята жестоко пролята, жените безсрамно и безчестно се продават в робство, младежи са превърнати в роби и уви, отнето им е православието, трудно придобити богатства са разграбени. (Кантакузин 1963: 92)

С нашествието на турците и Рилският манастир опустява, а Търново е завладяно:

Тада нека три мужа, браћа, чином свештенства украсени, родом Бугари из области Велбужда, најбољом душевном благородношћу цветајући, на селу живљаху добродетелним животом. Потрудивши се да више достигну, анђеоски на себе узму лик. Један за другим у рилску гору оду, те, нашавши храм светога запуштен, обнове (га).

Тогава трима мъже, братя, в свещенически чин посветени, родом българи от областта Велбѝжд, като процѝфтяват с най-добро душевно благородство, водят на село добродетелен живот. Старасейки се да се въздигнат още повече, приемят ангелски облик. Един след друг ходят в рилската планина и намирайки светия храм изоставен, обновяват (го).

(Кантакузин 1963: 94)

Кантакузин споменава, че при пренасяне на мощите от Търново в манастира им помага Мара Бранкович. Той говори и за Черноменската битка³⁰, и за велможите на Душан, които заради своеволното заграбване на властта, престѝпвайки своите клетви и убивайки цар Урош³¹, губят битката.

³⁰ **Черноменската битка**, известна още като битката при Марица, се состои на 26 септември 1371 г. край река Марица близо до село Черномен (днес Орменио в Гърция). Битката е между османската армия и християнска армия, предвождана от братјата Мърнявчеви (единият от тях – Вълкашин, е бащата на Крали Марко, а другијат брат е Углеша) – представители на сръбската династија, наследила кралската титла след Неманичите. Редица стари хронисти и съвременни изследователи обаче са на мнение, че Мърнявчеви са от български произход и са се здобили с властта благодарение на подкрепата на царица Елена Българска и сина ѝ Стефан Урош. Във войската участват много българи. Християнската армия обаче е победена, а двамата братя – убити. – Б. ред.

³¹ **Стефан Урош V** е сръбски цар от 1356 до 1371 г. Той е първороден (някъде казват, че е единствен) син на Стефан Душан и Елена – сестрата на българския цар Иван-Александър. – Б. ред.

В *Рилска повест* Владислав Граматик описва нашествието на турците, Черноменската и Косовската битка, както и завладяването на България: „Малко след това те завладяха и българските области, подобно на някое слабо гнездо, заедно с оня чуден град, в който лежах чудодейните мощи на чудотворния отец“³². Той споменава и обновяването на манастира, подобно на Кантакузин, но с много повече детайли, например дава имената на монасите и техните бащи. Но за разлика от Кантакузин той изтъква, че градските първенци не искали доброволно да предадат мощите и че три дни водят спорове и едва накрая съдия отсъжда в полза на монасите и им предава тялото. Неговото описание на предаването на мощите следва схемата на този жанр.

И Кантакузин, и Граматик смятат, че турските завоевания са последица от наши собствени грехове. Но Кантакузин стига по-далеч и открива виновника, анализирайки историческите факти (Петканова 2001: 623). Трябва да се отбележи, че Кантакузин не е по-малко остър и в осъждането на сърбите, особено на духовенството, което, вместо да е морален пример, е затънало в разврат, както изтъква в *Послание на кир Исая (Посланица кир-Исаију)*. По време на падането под турска власт са търсени причините за това в отстъплението от християнската етика, в алчността и разврата. Тогава отново оживява идеята за християнското единение, която и преди това не е била пренебрегвана, но е била подчинена на политиката. Сега, когато политиката на всички потиснати народи е обърната към едно – освобождението, всички християни отново стават истински братя.

Преводи

Тук със сигурност не е нужно да пишем за първите векове на старославянската³³ литература, за делото на Кирил и Методий и на техните ученици, които продължават тяхната книжовна и мисионерска дейност в българските центрове Преслав и Охрид, както и за тяхното значение. Този първи книжовен език често се нарича само славянски. Бил е език на славянски народ, а Кирил и Методий са славянски апостоли и учители. През цялото Средновековие, особено по време на всеобщата турска

³² Цитатът в българския превод е по: Владислав Граматик. *Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир*, публикуван в: *Стара българска литература. Том 4. Житиетисни творби*. София: Български писател, 1986; <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=452&WorkID=15780&Level=1> – Б. ред.

³³ Българската наука не приема понятието „старославянска литература“, тъй като тази литература е създадена на старобългарски език. Все пак редакционната колегия уважава авторското право, но не се солидаризира с изразената теза. – Б. ред.

заплаха, съществува съзнание за единство „евангелско и апостолско“ (Трифунувич 1994: 158)³⁴. Тъй като много скоро след приемането на християнството и на старославянския език се стига до появата на различни редакции, в старите сръбски ръкописи се появяват бележки за разликата между две редакции и за трудностите при превода.

През 1374 г. в Синай (Стоянович 1903 – 1926: 144) въз основа на светогорски български текст Яков и Йоаникийе³⁵ правят препис на последната част от половината от Триода за сръбската църква в Йерусалим и отбелязват, че е от „български език, защото Бог знае, че на мене ми беше много трудно неговото представяне на сръбски език“ (Стоянович 1903 – 1926: 144).

В своето *Сказание за буквите (Сказаније о писменех)* Константин Костенечки казва, че българският език е „дебелашки“, сръбският е „висок и неудобен“, а руският – „изтънчен и прекрасен“³⁶. Той отчита слабостите при превода на сръбски и български език. На редица места оценява по достойнство търновските мъже за свършената работа и хвали търновските преводи.

Преписването на Триода от български език на сръбски се отбелязва и в записа от 1434 г. (Стоянович 1903 – 1926: 263) заедно с уговорката да не се обвинява авторът Грубац, ако нещо не е наред, тъй като не е вещ в „това слово“, и нека го поправи онзи, който може по-добре да свърши това.

В *Послание на дякон Григорий за езика* по повод на превода на акатиста³⁷ на Йоан Кръстител от втората половина на XV век авторът казва, че „сръбската реч сякаш се лее бавно и плътно, а българската – по-остро, като че прилича на гръцки“, както и че сръбският език предпочи-

³⁴ За трудностите при превеждането пише Трифунувич (*Огледи и преводи* 1995: 45 – 49 и *Стара српска књижевност. Основе*, 1994: 162 – 170) – Б. а.

³⁵ Свети Яков е бил сръбски архиепископ от 1286 до 1292 г., а свети Йоаникийе II е бил също сръбски архиепископ и първи печки патриарх, който през 1346 г. е ръкоположил Стефан Душан за цар на сърби и гърци. – Б. ред.

³⁶ Авторката е имала предвид следния пасаж от текст, който тук е цитиран по българското издание: Константин Костенечки. *Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич*. София: ЕТ Славика, 1993, с. 23: „Защото е ясно, че в началото онези, които са искали да направят превод на славянски език, не са могли да го направят на български език, макар и някои да казват, че е било така. Защото как би могла да се преведе елинската или синорийската, или еврейската изтънченост на този дебелашки език? Нито пък на сръбския висок и неудобен глас. Затова, след като онези добри и дивни мъже размислиха, избраха най-изтънчения и прекрасен руски език и в помощ му взеха българския и сръбския, и боснийския, и словенския, и част от чешкия, че и хърватския език, за да вместят в него божествените писания. И така беше направен преводът“. – Б. ред.

³⁷ **Акатист** – молитвено песнопение. – Б. ред.

та вариите (тежките ударения), а българският – оксиите (острите ударения) (Трифунувич 1994: 167; 1995: 45 – 46).

От стар извор „с български акцент“ дяк Симон преписва и Пролог от 1560 г. в манастира „Врело“ (Стоянович 1903 – 1926: 613).³⁸

От 1585 г. (Стоянович 1903 – 1926: 775; Богданович, Каталог № 280, стр. 124) е запазен запис на монах Григорий, в който се говори за трудностите при търсене на истинския извор на книгата на Йосиф Премъдри (Флавий)³⁹ и се казва, че той е бил търсен в сръбските манастири на Света гора, в Сърбия, търсен е и по българските земи, но го намира само в Русия, а втори няма.

От XVI или XVII век (Трифунувич 1995: 49)⁴⁰ е краткият запис на Празничния миней за септември – януари, преписан от български извор, и по традиция преводачът казва, че е неопитен, та да му простим, ако е сгрешил буква или носовка (Стоянович 1903 – 1926: 4237).

Според Трифунувич „преписването и преводът от българославянски на сръбскославянски се е смятало за особено майсторство“ (Трифунувич 1994: 169; 1995: 49).

Географско пространство – Пловдив

Невъзможно е да се посочи колко често се среща името на България като географско название или се споменават имената на отделни българии. В много от старите записи, които Стоянович издава, се споменават български области, градове, манастири, в които са писани книги. Затова потърсихме в старите сръбски текстове споменавания на Пловдив под различни негови имена.

Тъй като един от сръбските патриарси е българинът Ефрем, съгласно със сръбската средновековна традиция той получава свое житие, а в него се споменава Филиповият град като място, близо до което той известно време е бил настоятел на манастир (Богданович, ред. 1986: 166)⁴¹. Конс-

³⁸ От XVI век е записът (Стоянович 1903 – 1926: 5943), в който се казва, че Словата на Йоан Златоуст превежда от елински (гръцки) на български език кир Дионисий. Рилският йеромонах Йосиф през 1757 г. превежда на „прост език български“ книгата, а после от този извор в същия манастир препис прави и Никифор. – Б. а.

³⁹ **Йосиф Флавий** (род. ок. 37 г.) е древен еврейски историк и политик. – Б. ред.

⁴⁰ Трифунувич отбелязва, че става въпрос за Празничния миней за септември – януари. – Б. а.

⁴¹ Нека споменем, че българският патриарх признава сръбската патриаршия през 1346 г. Кир Ефрем е третият сръбски патриарх, оглавява църквата два пъти: през 1375 – 1379 г. и 1389 – 1392 г. Бил е и книжовник (молитвени канони и стихове) и агиографски герой (Богданович 1980: 182 – 184). Той е първият патриарх след помирението с Византийската патриаршия, който идва на престола с нейна благословия (Богданович 1971: 89). – Б. а.

тантин Михайлович споменава и Пловдив в описанието на конфликта от 1441 г., когато унгарският крал Владислав и Джурадж Вукович⁴² потеглят срещу Мурат, но неговата войска не им позволява да преминат прохода за Пловдив и трябвало да се върнат, а до стълкновението се стига в Сърбия, след което е върната земята на деспота.

В *Житие на деспот Стефан* от Константин Костенечки, известен още като Константин Философ, се споменава Пловдив под името Филипопол⁴³. Той пише как българите вдигат бунт под водачеството на царските синове против Сюлейман (Константин Философ 1989: 105). Описвайки гражданската война между синовете на Баязид, казва, че Стефан Лазаревич и брат му Вук заемат противоположни страни. Като обвинява Вук за поражението от Сюлейман, Муса погубва първия във Филипопол. Затова в знак на отмъщение Сюлейман опожарява града през 1410 г. (Константин Философ 1989: 108 – 110). Константин описва и двойния данък, събиран в града: първо от Муса, а след това – и от Сюлейман (Константин Философ 1989: 110). Муса убива в Пловдив и митрополита кир Дамян и го хвърля от градските стени, разказва Константин. Градът страда и в конфликта между Муса и Мохамед. Муса е на българска територия и бива удавен в река Искър. Константин ни информира, че българският цар Константин (Втори – бел. а., С.В.-И.), син на Страцимир, умира в Белград (1422). „И благочестивият го оплака като истински брат, и раздаде много милостиня за душата му“⁴⁴ (Константин Философ 1989: 121)⁴⁵.

Пловдив се споменава и в няколко сръбски записа. В един запис (Стоянович 1903 – 1926: 6745) се казва, че се събрала голяма войска на Пловдивското поле през 1634 г. А поп Илия от Пловдив оставя запис от 1605 г., че светопаоловски игумен по времето, когато са правени записите, бил Исая (пак там: 945), докато от 1669 г. имаме запис на йерей Аврам Димитриевич, че в Пловдивска област, в градеца Карлово е писано евангелие (пак там: 1644).

Сръбската литература излиза от националните си рамки през XV век, а в началото на XVI век се създават общобалкански православни култове на територията на Западна България: Поп Пейо с *Житие на*

⁴² Джурадж (Георги) Вукович (ок. 1377 – 1456), известен повече с фамилията Бранкович, деспот на Сърбия (1427 – 1456). – Б. ред.

⁴³ Всички факти от житието на деспот Стефан, на които се позовава авторката, се намират между стр. 173 и 184 в българското издание (Костенечки 1993, вж. бел. 36). – Б. ред.

⁴⁴ Цитатът е по българското издание Костенечки 1993: 184. – Б. ред.

⁴⁵ За тези факти, както и за двете цитирани произведения вж. Петканова 2001: 558 – 572. – Б. а.

Георги Нови Софийски (Кратовски), Матей Граматик с *Житие на Николай Нови Софийски*, книжовника от Кратово Андрей със *Служба за Николай Нови Софийски* Богданович отнася и към сръбските, и към българските писатели (Богданович 1980: 262 – 263)⁴⁶.

Трифунувич споделя това мнение и изтъква, че във Видин по желание на царица Ана през 1360 г. е преписан в сръбска редакция сборник с жития на светици. През XV, XVI, XVII век в старопланинските манастири се използва сръбската редакция и ресавският правопис с „някои новопоявили се български особености“ (Трифунувич 1995:113). Освен духовниците с книжовна дейност се занимават и светски лица, сред които Трифунувич отбелязва Петър Крушевлянин – сърбин, който работи в България през XVI век, посредством чийто пример ясно се вижда свързаността на двете културни среди и сръбското влияние в Западна България (Трифунувич 1995: 113). Петканова смята Кантакузин и Граматик за български писатели – заради тематиката, но и заради други характеристики, а Константин Философ приема за автор, с когото започва кръгът на общобалканските автори, които надхвърлят тесните национални граници⁴⁷ (Петканова 2001: 560).

В зависимост от нуждите следата на чужденците, сред които и на българите, минава през различни фази – от отделни осъдителни коментари на владетели, политически противници или някои характеристики на народа до изтъкване на онова, което ги свързва като общо наследство, до старославянския език, православното християнство, реликвите и историческите събития, тегобите под турска власт. Мрежата на сръбско-българските взаимоотношения сигурно е била още по-гъста, отколкото свидетелстват литературните паметници, което осезателно долавяме в посочените примери.

Превод от сръбски: **Златка Неделчева**
Редактор на превода: **Гергана Иванова**

⁴⁶ Богданович твърди, че писателите от Западна България през XV век пишат със сръбска редакция, подхранват се общите култове с важната роля на кратовския скрипторий и Рилския манастир. С възстановяването на Печката патриаршия цялата област южно от София с Рилския манастир минава под юрисдикцията на Печката патриаршия. – Б. а.

⁴⁷ Ето цитата на Д. Петканова: „...въпреки добрия прием, който намира в Сърбия, винаги се чувства чужденец. Ето защо Константин има място както в историята на сръбската литература, така и в историята на българската. С него започва поредицата балканско-славянски книжовници, за които народността не стои вече на първо място, а въпросът за запазване на славянската книга, на славянското богослужение, на християнската вяра и чрез тях на народността“ (Петканова 2001: 560). – Б. ред.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакалова 2009:** Бакалова, Елка. Друштво и уметност у Бугарској током XIII века. // *Зборник радова Византолошког института*, 2009, 46, 239 – 254.
- Богданович 1971:** Богдановић, Димитрије. Измирење српске и византијске цркве. // Воџић I., Ђурић В. (ur.) *O knezu Lazaru*. Naučni skup, Kruševac, 1971, Beograd: Filozofski fakultet, 81 – 91.
- Богданович 1980:** Димитрије Богдановић. *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1980.
- Богданович, ред. 1986:** *Шест писаца XIV века, Григорије Рашки, Јаков Серски, Силуан, Непознати светогорац, Монах Јефрем, Марко Пећки*. Избор, данашња језичка верзија и редакција Димитрије Богдановић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, едиција Стара српска књижевност у 24 књига, књига 10, 1986.
- Данило 1988:** Данило Други. *Животи краљева и архиепископа српских, Службе*. Приредио Мак Данијел, Дамњан Петровић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 1988.
- Данило 1989:** *Данилови настављачи, Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника*. Приредио Гордон Мак Данијел, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, едиција Стара српска књижевност у 24 књига, књига 7, 1989.
- Джиркович 2008:** Сима Ђирковић. «Доментијанова просопографија.» // *Зборник радова византолошког института*, XLV, 141 – 155.
- Доментиян 2001:** Доментијан, *Житије св. Саве*, предговор, превод дела и коментари др Љиљана Јухас-Георгиевска. Београд: Српска књижевна задруга, 2001.
- Кантакузин 1963:** Димитрије Кантакузин. *Дела*. Приредио Ђорђе Трифуновић. Београд: Нолит, 1963.
- Кашанин 1990:** Кашанин, Милан. *Српска књижевност у средњем веку*. Београд: Просвета, 1990.
- Константин Философ 1989:** Константин Филозоф. *Повест о словима. Житије деспота Стефана Лазаревића*. Приредила Гордана Јовановић, превод Гордана Јовановић и Лазар Мирковић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989, књига 11.
- Летич 2009:** Летић, Бранко. *У огледалу духовном, огледи из старе српске књижевности*. Пале: Просвјета, 2009.
- Марјанович-Душанич 2009:** Марјановић-Душанић, Смиља. «Реликвије, чудотворења и furta sacra. Прилог изучавању српско-бугарских односа током четврте деценије XIII вијека.» // *Зборник радова Византолошког института*, Београд, XLVI, 281 – 298.
- Михаилович 1986:** Константин Михаиловић из Островице. *Јаничарење успомене или Турска хроника*. Приредио и превео Ђорђе Живановић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, књига 15, 1986.
- Мишич 2009:** Мишић, Сениша. Српско-бугарски односи на крају 13. века. // *Зборник радова Византолошког института*, 2009, 46, 333 – 340.

- Панджич 2006:** Панцић, Жељка. Прича о Стрезу. // *Зборник Матице српске за славистику*, Нови Сад, 2006, бр. 70, 45 – 55.
- Патријарх Паисий 1993:** Патријарх Пајсије. *Сабрани списи*. Приредио Томислав Јовановић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, књига 16, 1993.
- Петканова 2001:** Петканова, Донка. *Българска средновековна литература*. Велико Търново: Абагар, 2001.
- Попович 2006:** Поповић, Даница. *Под окриљем светости, култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд: САНУ, 2006.
- Първовенчани 1999:** Првовенчани, Стефан. *Сабрана дела*. Предговор, превод дела и коментари др Љиљана Лухас-Георгиевска. Београд: Српска књижевна задруга, 1999.
- Радич 1986:** Радић, Радивоје. *Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института, XXIV – XXV, 1986, 151 – 290.
- Стојанович 1903 – 1926:** Стојановић, Ј. *Стари српски записи и натписи I – VI*. Београд, 1903 – 1926.
- Теодосий 1988:** Теодосије. *Житија*, приредио Димитрије Богдановић, данашња језичка редакција Лазар Мирковић, Београд, Просвета, Српска књижевна задруга, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига 5.
- Трифуневич 1994:** Трифуневич, Ђорђе. *Стара српска књижевност. Основе*. Београд: Филип Вишњић, 1994.
- Трифуневич 1995:** Трифуневич, Ђорђе. *Огледи и преводи XIV – XVII века*. Београд: Источник, 1995.
- Цамблак 1989:** Цамблак, Григорије. *Књижевни рад у Србији*. Приредио Дамњан Петровић. На савремен језик превели Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Ђорђе Трифуневич, Дамњан Петровић. Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 12. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1989.